

Кокорін Олег Володимирович, заступник директора, завідувач відділу криміналістичних видів досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України
ORCID ID: 0000-0001-6899-5794

Самойлова Ольга Федорівна, судовий експерт відділу криміналістичних видів досліджень Харківського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України

ДЕФОРМАЦІЯ ОСОБИСТОСТІ СУДОВОГО ЕКСПЕРТА ТА ЇЇ ВПЛИВ НА ПРОФЕСІЙНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

PERSONALITY DEFORMATION OF THE FORENSIC EXPERT AND ITS INFLUENCE ON PROFESSIONAL ACTIVITY

Анотація. Розглянуто вплив реформування правоохоронних органів, у тому числі експертних підрозділів, на критерії відбору особового складу та вимоги, що висуваються до особистості. Досліджено причини формування професійної деформації загалом. Вплив надмірних вимог на виникнення професійних деструкцій, а отже, і зниження ефективності професійної діяльності. Проаналізовано найбільш поширені професійні деформації судових експертів. Висвітлено шляхи їх запобігання та подолання.

Ключові слова: судовий експерт, професійна деформація та її види, посадова деформація, адаптивна деформація, психічна напруженість, монотонність роботи, конфлікти, вікові зміни, кризи професійного розвитку.

Abstract. The impact of reforming law enforcement agencies, including expert units, on personnel selection criteria and requirements for individuals is considered. The reasons for the formation of professional deformation in general have been studied. The influence of excessive requirements on the occurrence of professional destruction, and therefore a decrease in the efficiency of professional activity. The most common professional deformities of forensic experts are analyzed. Ways to prevent and overcome them are highlighted.

Key words: forensic expert, professional deformation and its types, job deformation, adaptive deformation, mental tension, monotony of work, conflicts, age changes, crises of professional development.

Постановка проблеми. Специфіка професійної діяльності судового експерта може сприяти розвитку особистості, появі в неї прагнення до освоєння нових форм самореалізації. Однак на практиці трапляється багато прикладів, коли поступово накопичуються негативні зміни, відбувається деформація спеціаліста, його професійні якості змінюються на гірше та, зрештою, професійні обов'язки виконуються в неповному обсязі або взагалі неякісно. Досліджено взаємодію судового експерта з іншими

учасниками процесу, розвиток самої особистості експерта, як це впливає на його професійну діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі «професійних деформацій» були присвячені праці С. Г. Геллерштейна (1930), М. Боухала (1960), А. К. Макарової (1996), Е. Ф. Зеєра (1993, 1997, 2003), Є. М. Борисова (1980), Р. М. Грановської (1984, 1988, 2010), Н. С. Пряжнікова (1997), Е. І. Рогова (1998), Е. В. Руденського (1998), О. Ю. Пряжнікової (2001), В. О. Коновалової (1984). Однак, незважаючи на увагу дослідників, під час вивчення наукових праць ми не зустріли єдиного поняття «професійна деформація». У психології не сформовано єдиної уяви щодо феномену, який ми зараз розглядаємо, як немає і однозначного розуміння причин його виникнення. Ми бачимо, що деякі вчені (наприклад, професор В. О. Коновалова та ін.) розглядають «професійну деформацію» спрощено, а саме як стереотипність дій, косність у вирішенні розумових завдань та питань, які ставлять перед особистістю [1, с. 45].

Однак не всі питання були досліджені. Не були детально вивчені питання щодо особистих властивостей і якостей судового експерта як суб'єкта експертної діяльності, не було проаналізовано становлення судового експерта як професіонала, спеціаліста, а також не досліджено фактори, що впливають на його деформацію.

Метою статті є виявлення соціально-культурних факторів та механізмів впливу на виникнення та розвиток професійних деформацій судових експертів, а також надання рекомендацій щодо їх запобігання.

Виклад основного матеріалу. Судовий експерт – це не тільки професія, це спосіб життя, коли не тільки на роботі, але і вдома особа систематично займається самоосвітою, аналізує та оцінює надані на дослідження об'єкти, матеріали, зразки, висновки. Постійно звертається до наукової літератури, методик та рекомендацій. Вирішуючи поставлені питання судом та слідчими органами перед судовим експертом, досліджуючи надану інформацію, судовий експерт несе відповідальність за об'єктивний та достовірний висновок.

Специфіка професійної діяльності судового експерта може сприяти розвитку людини, появи в неї прагнення до освоєння нових форм самореалізації. Але на практиці трапляється багато прикладів, коли відбувається деформація спеціаліста, його професійні якості змінюються на гірше та, зрештою, професійні обов'язки виконуються малоефективно або взагалі неякісно. Так, професор Е. Ф. Зеєр у своїх наукових працях вказує на те, що багаторічне виконання одноманітної професійної діяльності може привести до появи професійної втоми, до збіднення можливих способів виконання професійної діяльності та втрати професійних умінь та навичок, зниження працездатності [2].

З часом професійна діяльність судового експерта накладає відбиток на саму особистість та може призвести до серйозних психічних змін, які в психології

називають «професійною деформацією особистості». Однак професійна деформація спостерігається не тільки у судових експертів, але і у більшості представників інших професій, праця яких пов'язана з постійною взаємодією з людьми.

Професійна деформація у вузькому сенсі – це поява в особистості під дією окремих особливостей професійної діяльності таких психологічних змін, які негативно починають впливати на працю судового експерта та на його особистість.

Насамперед треба зупинитися на понятті «професійна деформація». Вперше термін “professional deformation” був використаний у статті Х. Ландерока під назвою «Професіоналізм: Дослідження професійної деформації», яка вийшла в 1915 р. у «Американському журналі соціології». У статті було зазначено, що заняття протягом тривалого часу певною професією створює в окремій людині деформацію процесів мислення та деформацію здорової оцінки важливості його діяльності в загальній роботі тієї професійної групи, до якої належить ця людина [3, с. 80].

Латинське слово «деформація» означає спотворення, зміну, втрату форми, структури чогось, на відміну від норми. Наприклад, ми знаємо, що будь-яка зміна відбувається саме через вплив деяких зовнішніх сил на тіло, за аналогією і професійна деформація – це деяка зміна спотворення під впливом зовнішніх сил.

Професійні деформації на сьогодні – поширене у суспільстві психічне явище. Українські та закордонні вчені стали приділяти увагу проблемі професійної деформації вже наприкінці XIX століття, а на початку XX століття відомий соціолог Пітірім Сорокін уперше ввів термін «професійна деформація» у науковий обіг для позначення негативного впливу професійної діяльності на поведінку і хвилювання людини. Це поняття він використав, вивчаючи працю вчителів. Також він же запропонував першу соціологічну програму вивчення професійних деформацій [3, с. 69].

Цій проблемі були присвячені праці багатьох учених, як вітчизняних, так і закордонних. Однак під час вивчення наукових праць ми не зустріли єдиного поняття «професійна деформація». У психології не сформована єдина уява про феномен «професійна деформація», який ми зараз розглядаємо.

Ми погоджуємося з визначенням професора Е. Ф. Зеєра, який дає визначення професійній деформації як змінам структури діяльності та особистості, що негативно позначаються на продуктивності праці та взаємодії з іншими учасниками цього процесу [4].

Як показує практика, професійну деформацію характеризує когнітивне викривлення, психологічна дезорієнтація особистості, яка виникає у процесі постійної взаємодії зовнішніх та внутрішніх факторів професійної діяльності, що приводить до розвитку специфічно-професійного типу особистості.

У науковій літературі можна зустріти визначення, у якому як основний зміст професійна деформація розглядається як звичка, що не усвідомлюється людиною, дається оцінка явищам навколишнього світу у відповідності до професійних стандартів, зайва зосередженість на будь-яких окремих аспектах професійної діяльності. Різні підходи до визначення поняття «професійна деформація» зумовлені складністю природи та структури, різноманіттям форм проявів професійної деформації в різних категоріях фахівців. Тому визначення «професійна деформація», яке запропоноване професором Е. Ф. Зеєром, досить повно відображає природу, суть, зміст професійних деформацій, бо воно включає і відсталість у рішенні розумових завдань, відсутність сумлінності під час виконання завдань і свідоме порушення закону або методичних вимог тощо. У структурі професійної деформації виділяють два компоненти – риси характеру, особливості, схильність особистості; вплив професійної діяльності на розвиток особливостей особистості, тобто власне професійну деформацію.

Наявні такі класифікації за різними критеріям. На думку низки авторів наукових робіт, прояв професійної деформації може бути такий:

– посадова деформація, це коли у судового експерта зникає самокритичність, вміння бачити свої помилки, а керівник не обмежує свої владні повноваження, у нього з'являється прагнення до придушення іншої людини, нетерпимість до іншої думки, зникає вміння бачити свої помилки, самокритичність, виникає впевненість у тому, що тільки його власна думка є правильною;

– адаптивна деформація, це коли відбувається пасивне пристосування особистості до конкретних умов діяльності, у результаті в людини формується високий рівень конформізму, вона переймає беззастережно прийняті в організації моделі поведінки;

– більш глибокий рівень деформації у працівника – це поява значних і іноді яскраво виражених, таких, що мають негативний характер змін особистих якостей, у тому числі владність, низька емоційність, жорстокість;

– у разі крайнього ступеня професійної деформації, яку називають вже професійною деградацією, особистість змінює моральні ціннісні орієнтири, стає професійно неспроможною.

Проаналізувавши службову діяльність, поведінку та вчинки працюючих судових експертів, на підставі класифікації професора Е. Ф. Зеєра, ми пропонуємо таку класифікацію деформації судових експертів правоохоронних органів:

а) загальнопрофесійні деформації, які характерні для судових експертів певного напрямку досліджень (наприклад, одноманітність рішення схожих завдань судовим експертом під час виконання судово-експертного дослідження);

б) спеціальні професійні деформації, які виникають у процесі вузької спеціалізації (наприклад, завищена значимість об'єктів, самовпевненість

у правильності оцінки ознак об'єктів під час виконання судово-почеркознавчої експертизи);

в) професійно-типологічні деформації (наприклад, скептичне ставлення до нововведень, комплекс переваги);

г) індивідуальні професійні деформації, які зумовлені особливостями конкретного судового експерта певного напрямку досліджень (наприклад, надмірна відповідальність, трудовий фанатизм).

Будь-яка професійна діяльність передбачає взаємодію працівника, яка може здійснюватися на різних рівнях – у зовнішньому середовищі діяльності та внутрішньосистемному спілкуванні. У зовнішньому середовищі діяльності професійні деформації можуть проявлятися, наприклад, у процесі взаємодії судового експерта із суб'єктом, який призначив проведення експертного дослідження або експертизу. Ця деформація може виражатися, зокрема, у свідомому затягуванні процесу дослідження наданих на експертизу об'єктів для завищення ступеня складності поставлених завдань та власної значущості. Внутрішньосистемне спілкування являє собою контакти з колегами, керівництвом. Професійними деформаціями, які з'являються в такому спілкуванні, можна назвати недооцінку судовим експертом необхідності використання нових методів або методик дослідження, ігнорування зауважень керівника стосовно правильності висновків судового експерта за результатами конкретно проведеного експертного дослідження.

Для з'ясування природи та суті професійних деформацій є потреба в з'ясуванні причин їх формування. Причинами професійної деформації є специфіка найближчого оточення, з яким доводиться спілкуватися судовому експерту, а також особливості його трудової діяльності. У певних професіях, таких як лікарі, силовики, співробітники поліції, мається багато небезпек професійної деформації, а в інших – менше. При цьому деякі деформації можуть носити епізодичний характер, а можуть стати стійкими.

У статті хочемо зупинитися на деяких особливостях професійної деформації судового експерта та визначити основні напрями до її подолання та усунення. Важливо зазначити, що судовий експерт у своїй повсякденній професійній діяльності має справи з матеріалами кримінальних проваджень, з об'єктами, які були вилучені під час огляду місця події, та ще з широким колом працівників (із суддями та слідчими, які є ініціаторами призначення судових експертиз, працівниками правоохоронних органів, з колегами, з керівниками підрозділу та судово-експертної установи, приватними особами та їх захисниками тощо), взаємодія з якими часом і визначає кінцевий результат утвореного судовим експертом продукту – висновку експерта.

Підвищене навантаження на психоемоційний і соматичний стан судового експерта пов'язане з вимогами і принципами його роботи, серед яких виокремлюють: компетентність та професіоналізм судового експерта; кваліфіковане

та своєчасне проведення ним у максимальному обсязі дослідження, виходячи з наданих на дослідження об'єктів та в разі дотримання вимог методик дослідження; проведення дослідження іноді у максимальній короткій терміні; послідовність у роботі, яка передбачає дотримання єдиного підходу в організації дослідження об'єктів, наданих на експертизу; етапність – дотримання принципів роботи судового експерта відповідно до цілей і завдань; надійність – формування у судового експерта впевненості у правильності проведення дослідження з урахуванням ступеня достовірності та інформаційності використаних методів та прийомів; індивідуальний підхід до виявлення ідентифікаційних ознак та їх фіксація; об'єктивність досліджень, проведених судовим експертом з дотриманням науково обґрунтованих та апробованих методик, використання приладів та інструментів під час вирішення поставлених завдань; законність, яка вимагає, щоб дії, які проводить судовий експерт, виконувалися з дотриманням та у відповідності до норм Кримінального процесуального кодексу України.

Не менш важливою причиною професійної деформації у судового експерта є поділ праці і все більш вузька спеціалізація. Спеціалізація, як відомо, змінює форму та методи організації, виникла в процесі розвитку науки та практики. Вона дозволяє судовому експерту вийти на більш високий та якісний рівень виконання експертних досліджень, проявляє можливість займатися навчальною та науковою діяльністю, вирішує проблему підготовки та навчання молодих спеціалістів-судових експертів. Однак «зайва спеціалізація» звужує професійний кругозір судового експерта і, як показує практика, не дозволяє виконувати дуже важливі етапи судової експертизи, такі як аналіз та синтез даних, які вже є та які отримані під час дослідження речових доказів та вивчення зразків, наданих як порівняльний матеріал. Відповідно, стає неможливим отримати об'єктивні та обґрунтовані експертні висновки. Окрім цього, елементи «одноманітності» у виконанні судової експертизи (наприклад, судовий експерт спеціалізується на виконанні судової дактилоскопічної експертизи) знижують професійний інтерес судового експерта до творчої роботи, що, своєю чергою, негативно впливає на зацікавленість судового експерта в підвищенні професійного рівня.

Вищеназвані фактори здійснюють вплив на працівника експертної служби: з одного боку, багаторічна праця, пов'язана з вирішенням типових завдань, сприяє вдосконаленню професійних знань, умінь та навичок, а з іншого боку, формує в людині певні звички і стереотипи спілкування, мислення і дій.

Проаналізувавши причини виникнення та розвитку професійних деформацій судового експерта, ми пропонуємо виокремити такі як:

- тривала психічна напруженість, пов'язана зі складними умовами праці судового експерта, суворою регламентацією часу роботи над виконанням судової експертизи, особливо у разі визначення нереальних термінів її виконання;
- монотонність роботи судового експерта;

- недостатність визнання заслуг працівника експертної служби з боку керівництва;
- конфлікти, напружений мікроклімат у колективі;
- вікові зміни (психологічне старіння – зниження рівня інтелекту, протиставлення теперішнього часу минулому, несприйнятливості до нововведень тощо);
- властива кожній людині межа розвитку професіоналізму;
- ослаблення інтересу до своєї праці;
- кризи професійного розвитку та інше.

Здебільшого термін «професійна деформація» використовується на позначення екстраполяції професійних навичок, на поведінку людини в особистому житті, у побуті, оскільки багато людей переносять окремі професійні стереотипи та установки на поведінку поза роботою. Подібні прояви не розглядаються як професійні деформації, тому що вони реалізуються поза роботою. Вони зумовлені впливом професійної діяльності і професійної деформації на поведінку людини в особистому житті. У нашому випадку професійні деформації – це зміни особистості та її діяльності, що впливають на виконання професійних (службових) функцій.

Стосовно діяльності судового експерта можна виділити такі найбільш поширені професійні деформації.

По-перше, скептичне ставлення до подальшого використання результатів експертного дослідження, переконання в нездатності слідчого або суду правильно їх оцінити та ефективно використовувати. Подібна деформація може сприяти виникненню психологічного бар'єру у взаємодії судового експерта зі слідчими чи суддями, який може зумовлювати призначення повторних експертиз, у тому числі і необґрунтованих. Подоланню психологічних бар'єрів, що виникають як наслідок подібної професійної деформації, сприяє ознайомленню судових експертів з передовою слідчою та судовою практикою, з рівнем кваліфікації та професійними якостями слідчих і суддів.

По-друге, перебільшене уявлення про свій експертний досвід або знання і уміння, стійка завищена експертна (професійна) самооцінка, фіксована орієнтація на власний досвід роботи в експертній установі, аж до впевненості у своїй непогрішності. У такому випадку професійний досвід може стати бар'єром для сприйняття нового, оскільки судовий експерт, який упевнений, що наявних у нього знань цілком досить для проведення судових експертиз, що він справляється з роботою над висновком експерта без освоєння нових експертних засобів, прийомів і методів дослідження, тобто нова інформація експертом не сприймається. Ця професійна деформація може привести до того, що судовий експерт у ході дослідження речових доказів не використовує нову методичну, довідкову та іншу наукову літературу, комп'ютерні бази даних з предмета експертизи і тому

подібне, не бажає освоювати нові експертні методики і науково-технічні засоби і методи, покладаючись на наявний у нього обсяг знань. Це, своєю чергою, сприяє проведенню неповного експертного дослідження і формуванню необ'єктивних експертних висновків. У подібних випадках судовий експерт може застосувати вже застарілу методику під час дослідження об'єктів, які вперше надані на експертне дослідження, та вимагають іншого наукового підходу. Наприклад, дослідження нових синтезованих наркотичних речовин раніше розробленими методами, які не призначені для аналізу таких об'єктів, тягне за собою формулювання помилкового експертного висновку.

Для того щоб уникнути подібних професійних деформацій, судовому експерту необхідно формувати критичне ставлення до своєї праці в процесі професійного навчання у вищих навчальних закладах і на курсах підвищення кваліфікації судових експертів, які постійно проводяться.

Подоланню та запобіганню таких деформацій служить також контроль за діяльністю своїх підлеглих з боку керівника підрозділу або судово-експертної установи. Так, якщо в процесі здійснення своїх контрольних функцій керівник підрозділу або судово-експертної установи виявить неточність або помилки в експертному висновку, він повинен вказати на них судовому експерту з рекомендаціями щодо їх виправлення. Запобіганню вищевказаній професійній деформації сприяє також проходження експертами державних судово-експертних установ атестації кожні 5 років, а також можливість у низці випадків дострокової перетестації. Крім того, для зняття таких перешкод у системі перепідготовки, підвищення кваліфікації судових експертів слід розробляти такі учбові завдання, що вимагають застосування новітніх розробок у галузі конкретних видів судових експертиз. Це змусить судового експерта критично оцінювати рівень своєї компетенції і підвищить його мотивацію щодо оволодіння новими знаннями.

По-третє, шаблонність стереотипів мислення і дій судового експерта. Ця професійна деформація проявляється у стереотипності дій судового експерта, втрати в діяльності судового експерта творчого початку, ігноруванні особливостей об'єктів дослідження. Минулий досвід судового експерта в такому випадку чинить негативний вплив, він критично не переглядається і не оцінюється з позицій сьогодення. Крім того, під час здійснення своєї професійної діяльності судові експерти часто стикаються з нестандартними ситуаціями, коли стереотипні звичні дії, способи і методи не будуть ефективними. Як правило, під час виконання судової експертизи здебільшого недопустима жорстка шаблонність процесу експертного дослідження без урахування особливостей конкретних об'єктів і під час вирішення завдань, які ставлять ініціатори дослідження.

Для того щоб уникнути шаблонності і відсталості в мисленні і діях, судовим експертам необхідно прищеплювати навички творчого мислення, вміння знаходити рішення в нетипових ситуаціях, тобто діяти евристично, шукати найбільш

раціональні та ефективні шляхи вирішення експертних завдань. До навчального процесу під час курсів підвищення кваліфікації судових експертів, на нашу думку, доцільно включати завдання і справи з пошуком нестандартних рішень.

По-четверте, формальне ставлення до виконання професійних обов'язків. Ця професійна деформація судового експерта може проявлятися в несумлінному, легковажному ставленні до вирішення експертних завдань, у неповному, поверхневому дослідженні, недбалому оформленні експертних висновків, а часом і у використанні застарілих методик і підходів до вирішення експертних завдань або невиправданого спрощення методик експертного дослідження. Наприклад, у ході судової трасологічної експертизи знаряддя зламу судовий експерт для перевірки стійкості ознак у слідах трасологічного походження перевіряє знаряддя зламу, проводить експертний експеримент лише один раз, ігноруючи необхідність неодноразового його повторення зі зміною фронтального і горизонтального кутів. Подібні порушення, як правило, не дозволяють отримати якісний експериментальний матеріал, що може привести до формування судовим експертом помилкового висновку.

З метою запобігання та подолання вищевказаної професійної деформації керівники експертних підрозділів та установ повинні виховувати у своїх підлеглих правильне розуміння професійного обов'язку, знання своєї компетенції, розуміння необхідності постійного підвищення рівня своїх професійних знань, а також підвищення особистої відповідальності кожного експерта за доручену роботу.

Висновки і пропозиції. Таким чином, слід зробити висновок, що професійна деформація судового експерта – це зміни особистості фахівця, які були викликані тривалим виконанням одноманітної роботи або спровоковані суперечностями в праці (на рівні цілей, цінностей, мотивів), різними несприятливими умовами праці, які негативно позначаються як на ефективності роботи, так і на різних взаєминах, що виникають як у процесі професійної діяльності судового експерта (з колегами, керівництвом та з іншими особами), так і у взаєминах поза роботою (із сім'єю, друзями, різними іншими людьми). Найхарактернішими проявами професійних деформацій судового експерта є спрощення або порушення стадій методик експертного дослідження; використання застарілих підходів до проведення досліджень; невиправдане застосування однотипних способів дослідження неоднорідних об'єктів, які надають на дослідження; небажання освоювати новітні науково-технічні засоби, методи і методики дослідження об'єктів експертизи; переоцінка своїх можливостей; несумлінне ставлення щодо дорученого експертного дослідження; недостатнє осмислення експертного завдання; поспішні висновки, що робляться під час неякісного та неповного дослідження об'єктів, наданих на експертизу; ігнорування думки своїх колег і насамперед керівника судово-експертної установи;

скептичне ставлення до подальшого використання результатів експертної діяльності слідчим або судом, а також болюча реакція на критику, контроль та перевірку своєї діяльності.

Для профілактики професійної деформації судових експертів пропонуємо перелік таких завдань: формування у працівників експертної служби установки на дотримання кодексу професійної етики, високої культури в роботі, розвитку морально-психологічної стійкості і ділової спрямованості; усунення нездорової конкуренції з колегами, яка може сприяти прояву агресії та виникненню синдрому емоційного вигорання; підвищення рівня взаємодії судових експертів з ініціаторами призначення судової експертизи (прояв експертної ініціативи); суворе дотримання відповідних норм законів та підзаконних актів, експертних методик, рекомендацій та інше; вдосконалення стилю і методів управління з боку керівників судово-експертних установ; створення оптимального морально-психологічного клімату в колективі судових експертів.

Загалом же слід констатувати, що запобігання та подолання професійних деформацій судового експерта сприяє підвищенню ефективності експертної діяльності, а також взаємодії експерта з керівництвом установи, відділу, сектору, колегами та ініціаторами призначення судових експертиз.

Перелік використаних джерел:

1. Коновалова В. О. Правова психологія. Харків : Консум, 1997. 159 с.
2. Zeer E. F. Psychology of professions. Akademichnyi Proekt, Fond Mir. 2005. 336 p.
3. Sorokin Pitirim A. Sorokin's Integralism and Public Sociology. *The American Sociologist*. 2005. Vol. 36, No. 3/4 (Fall – Winter, 2005). P. 66–87. URL: <https://www.jstor.org/stable/27700434>
4. Zeer E. F., Tretyakova V. S., & Zinnatova M. V. Innovative Model of Socio-Professional Development of a Student's Personality. *The Education and Science journal*. 2020. Vol. 22 (3). P. 83–115. DOI: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2020-3-83-115>

References:

1. Konovalova, V. O. (1997). *Pravova psykholohiia [Legal psychology]*. Kharkiv: Konsum. 159 p.
2. Zeer, E. F. (2005). *Psychology of professions*. Akademichnyi Proekt, Fond Mir. 336 p.
3. Sorokin, Pitirim A. (2005). Sorokin's Integralism and Public Sociology. *The American Sociologist*. Vol. 36, No. 3/4. P. 66–87. Retrieved from: <https://www.jstor.org/stable/27700434>
4. Zeer, E. F., Tretyakova, V. S., & Zinnatova, M. V. (2020). Innovative Model of Socio-Professional Development of a Student's Personality. *The Education and Science journal*. Vol. 22(3). P. 83–115. Retrieved from: <https://doi.org/10.17853/1994-5639-2020-3-83-115>

